

шевський, натякаючи на бездержавний статус української науки. Однак, як тільки виникли необхідні політичні обставини, Грушевський розвиває свої організаційні здібності на Східній Україні, формуючи структури Українського наукового товариства, а також потужні основи гуманітарних структур Всеукраїнської Академії наук.

Як організатор академічної школи, Грушевський у своїй практиці проводив лінію, за якою формування Української Академії наук повинно було спиратись на національні кадри. Отже, Михайло Грушевський був найвидатнішим учасником втілення довголітньої мрії української інтелігенції – створення власної Академії наук. Організатор і діяч Наукового товариства ім.Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві, Грушевський є для нас символом соборності та неподільності української національної науки та наукової думки.

1. Статут НТШ у Львові. – Львів, 1990. 2. Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т.27. – С.3. 3. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки // Михайло Грушевський: Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювілейної конф. присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.82. 4. М.Грушевський Добиваємося свого університету // Діло. – Львів, 1897. – № 145. – 12 лип. 5. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Зб. наук. пр. і матеріалів... – Львів, 1994. – С.96.

М.С.Пасічник

ПРОБЛЕМИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ТА РУЇНИ В УКРАЇНСЬКІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

© Пасічник М.С., 2000

Охарактеризована Хмельниччина та Руїна в українській і зарубіжній історіографії, яка безпосередньо пов'язана з соціально-політичним становищем і зовнішньою політикою України другої половини XVII ст., оцінкою рішень Переяславської ради 1654 р., Гадяцького договору з Польщею та ін.

In article is given Khmelnyctyna description and Debris in ukrainian and foreign historiography, which is immediately associated with socially-political position and external policy of Ukraine of second XVII half a., Pereyaslavka decisions estimation for the sake of 1654 y Gadyatskuuiy agreement with Poland and oth.

Уже в кінці XIX ст. українська історіографія диспонувала великим доробком монографічної літератури та археографічних видань, у яких висвітлювалися окремі аспекти нашого дослідження. Водночас розвиток української культури і національної свідомості висував потребу наукової синтези історії України за якнайширшої її популяризації. Першу

наукову схему історії українського народу на заселеній ним території протягом усього його історичного життя створив і обґрунтував М.Грушевський. Його монументальна праця “Історія України-Руси” в 10 томах, видана у Львові й Києві 1898–1937 рр., знайшла цілковите визнання як в українській, так і зарубіжній історіографії. Б.Хмельницький і Хмельниччина, епоха і бойовий прапор – саме ці конвенції стають найважливішими підвалинами в політичній концепції М.Грушевського. Особі гетьмана, подіям національно-визвольної війни він присвячує чимало своїх фундаментальних праць, зокрема працю “Історія України-Руси”, “Історія українського козацтва”, “Хмельницький і Хмельниччина”, а також невеликі суто публіцистичні статті: “250 літ” (до ювілею Переяславської Ради), “Богданові роковини” та ін. Однак незважаючи на справжній калейдоскоп назв і навіть жанрів, М.Грушевський не змінює свого ставлення до тих подій і займає щодо них цілком визначену позицію [1].

Немає нічого несподіваного в тому, що Грушевський починає саме із загальних оцінок гетьмана: “То був чоловік висших здібностей і визначного характеру”, – проте досліджуючи причини, які поставили його на чолі широкого народного руху, робить дуже цікаве застереження (яке, до речі, й у наші дні не втратило своєї актуальності) : “Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не зв’язаних з його особою. Звичайно ж, тільки власні сильні враження дають чоловікові ключ до розуміння, до відчуження чужих; власне горе і кривду зв’язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником...” [2]. На думку М.Грушевського, саме такий механізм і став справжнім рушієм Хмельниччини.

Б.Хмельницький, зазначає Грушевський, ніколи не приховував, що його діяльність лише випадково набула майже всенародного масштабу. “Можна б сказати, що він, – продовжує далі вчений, – навпаки удавав з себе всяку відповідальність за свою роботу. Але сама аналіза його поступовання показує, що маємо тут діяльність, котрої план вироблявся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо прийняти за щирий висказ слова, кинуті Хмельницьким під час, коли його думки найвище винеслися – в розмовах з польськими послами на початку 1649 р.: “Я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру” [3].

Отже, робить свій перший висновок М.Грушевський, всі дії Б.Хмельницького протягом 1648 р. доводять, що до виступу проти польської корони “його подвигнули власні шкоди і кривди”. Щоправда, ці шкоди і кривди – широковідомий конфлікт з підстаростою Чаплинським, “експропріація” маєтку, наїзд і вбивство сина, арешт і замах на життя – були “заразом і козацькими взагалі”. Однак, розпочавшись за сценарієм “рядового” козацького повстання, Хмельниччина призвела до таких приголомшливих наслідків, яких не мали навіть усі народні виступи від К.Косинського до Тараса Трясила.

М.Грушевський при цьому називає дві причини:

По-перше, участь у повстанні найширших верств українського населення. Так, Б.Хмельницький, як зазначає М.Грушевський, справді “розпочинав справу для узьких класових інтересів козацької верстви”. Проте основні вимоги козаків – “права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обов’язків чи на діди́ча, чи на королівських державців і незалежність від домінальної й усякої іншої юрисдикції” – були водночас і вимогами всього українського народу, і для “осягнення їх, – пише М.Грушевський, – він був готовий кожної хвили переїти під козацький присуд, аби лише се вільно було, – тим більше, що

побутові обставини однаково з кожного хлібороба робили вояка”. Саме ця “тісна солідарність” козацької верстви з широкими народними масами й спичинилася до такого “глобального” розмаху національно-визвольної війни.

Другою причиною успіху Б.Хмельницького М.Грушевський називає його активну дипломатичну діяльність і “спілку” з татарами: “Почавши від К.Косинського, – пише він з цього приводу, – різні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма. Відомо се напр. про Павлюка, 1637 року. Хмельницькому ж удалось притягнути до себе татар, бо хан був розгніваний на Польщу, за не виплачений харач (данину.– *М.П.*), а орда потребувала війни, бо був в Криму голод і неспокій. Ся спілка забезпечила козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти польське військо і з тим опанувати терен повстання” [4].

Але ось цікава ситуація, на яку звертає увагу М.Грушевський: завдавши польському війську нищівного удару й навівши страшенну паніку на цілу Польщу, Б.Хмельницький раптом марнує час, “безпотрібно стоїть на Київщині”, пише листи і петиції до польської корони з проханням збільшити козацький реєстр і дати затриману платню. “Тільки всього, – зазначає М.Грушевський і продовжує. – Се виглядає страшно дивно, як дивитися на Б.Хмельницького, як на народного вождя, що виступив для визволення України “з-під іга єгипетського”. Але в дійсності Б.Хмельницькому тоді ані снилось бути народним вождем і увільняти когось з-під лядської кормиги... Удар ним зроблений показався занадто сильним, і Б.Хмельницький опинився в ролі чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомість збив з ніг”.

Звичайно, існують різні точки зору на рушійні мотиви, що визначили тоді “московську” політику Б.Хмельницького. Це стосується не тільки сучасної історичної науки, а й навіть сучасників та попередників самого М.Грушевського.

Як бачимо, М.Грушевський унікає “глобальних” узагальнень, надто емоційних висновків і пояснює союз Б.Хмельницького з Московською державою насамперед тактичними міркуваннями. Проте, незважаючи на такі “несерйозні” з точки зору нашої історіографії мотиви, він доходить цілком фундаментальних висновків. Для Б.Хмельницького, зазначає М.Грушевський, “се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей “малий і незначний чоловік”, як він сам себе називав, з Польською державою. І як із його конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східної Європи, так і ся його дипломатична комбінація – союз з Московією, несподівано сталася підвалиною нового політичного групування половини Європи”.

Цікаві думки висловив М.Грушевський з приводу Гадяцької угоди 1658 року та становища України між Польщею й Московією у зв’язку з пунктом договору щодо війни Великого Князівства Руського з Московщиною. Цей пункт належить до тих, які мінялися в процесі укладання умови. Договір ухвалював, що козаки тільки тоді повинні воювати з Московією, коли б вона відмовилася вернути Речі Посполитій загарбані провінції і йшла війною на неї. В одному з списків Гадяцької угоди є застереження, що козаки взагалі не воюватимуть з царем, але в другій копії і в самій угоді цього вже немає. Професор М.Грушевський в цій нейтральності Великого Князівства Руського у випадку агресивної війни Польщі з Московією вважає “ідею вічної нейтральності України між двома конкурентами – Польщею й Московією, зародок ідеї про Україну як самостійну вічно нейтральну державу під протекторатом Польщі й Московщини”. Про “вигляди на успіх Гадяцької унії” М.Грушевський зазначав: “Нам з ретроспективного становища зовсім ясно, що Гадяцька

умова не мала виглядів на успіх: утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помирися з ним і широко вишукувати новий порядок річей для окремішнього і автономного В. Кн. Руського. Для українських мас вертатися назад під кормигу польську, обливу кров'ю недавніх героїчних змагань за свободу, здавалось чимсь неможливим і диким” [5].

В основі історичної концепції М.Грушевського лежав примат соціальних інтересів над інтересами державнополітичними, що споріднювало її з народницькою історіографією. Однак у процесі подальшого вивчення історії України, зокрема, Хмельниччини та Руїни і своєї участі в тодішній українській політиці, М.Грушевський надає щораз більшого значення державно-політичним чинникам, що мало певний вплив на його учнів.

Важливою заслугою М.Грушевського було створення історичної школи у Львові, наслідки праць якої в основному зосереджуються на литовсько-польським та козацько-гетьманським періодах й видаються переважно у видавництві НТШ. Це, зокрема, праці С.Томашівського, І.Крип'якевича, І.Кревецького, Б.Барвінського, О.Терлецького та ін. [6]. Праці львівської історичної школи мали загальноукраїнський характер і за своєю тематикою, і тим, що у видавництві НТШ брали активну участь історики з Центральної і Східної України – В.Липинський, М.Василенко, В.Модзалевський та ін. [7]. В.Липинський велику увагу приділяв ролі шляхти у повстанні Б.Хмельницького. Аналізуючи причини Руїни, Липинський доходить висновку про те, що шляхта поставила свої класові інтереси понад ідею державної незалежності. Після 1905 р. М.Грушевський переносить осередок своєї наукової діяльності до Києва, де українська історична праця концентрується переважно навколо створеного ним Українського наукового товариства та його видань.

Дослідники радянської української історіографії нерідко огульно критикували те, про що мали досить приблизне уявлення. Нав'язування доктрин “згори” призводило до надмірної політизованості досліджень, домінування порожніх схем та одірваних від реальності штампів. Слід назвати праці таких істориків, як М.Покровського, М.Яворського, С.Божко, які вивчали події середини ХУП ст. [8].

Союз із Москвою, за Покровським, – політична необхідність для України, оскільки вона могла бути розчавленою між Москвою і Польщею. Цар поступово перетворював козацьку державу на провінцію Московської держави, а старшина в свою чергу мусила шукати захисту. Перш за все це, на думку Покровського, призвело до Гадяцької угоди, а згодом – до Переяславських статей 1659 р.

Яворський стверджував, що національно-визвольна війна була дворянською революцією. Оцінюючи входження України до складу Росії, він твердив, що дворянський устрій поширювався в Україні і без участі Москви – приєднання лише закріпило цей процес. На думку С.Божка, народні маси скинули шляхетське панство, але невелика група “реєстрових” за допомогою духовенства створила новий лад під назвою “Гетьманщина”. Переяславська угода 1654 р.—це лише допомога старшині, яка під протекторатом царя вдалася до нового закріпачення революційних мас.

Окремі аспекти дослідження даної проблематики заклали праці М.Петровського та рукопис праці О.Переяславського, який знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у Львові [9]. Побудовані вони на основі джерел Чигиринської козацької ради 1657 р., військових подій під Глуховом і Ставищами 1664 р. і торкаються початку Руїни в Україні.

У міжвоєнний період вагомий внесок у вивчення Хмельниччини та Руїни зробив І.Крип'якевич, присвятивши свій доробок дипломатичній історії середини XVII ст., різним соціально-економічним та суспільно-політичним аспектам цієї епохи. У питанні про еволюцію поглядів гетьмана вчений пішов слідом за М.Грушевським, підтвердивши думку про зміни в свідомості Б.Хмельницького після завершення осінньої кампанії 1648 р. [10]. Зборівська умова, на думку історика, підтвердила формальну незалежність Війська Запорозького від Речі Посполитої. До державного будівництва гетьман почав залучати шляхту, а дипломатичними заходами зміцнював міжнародне становище України.

Радянська історіографія керувалася абстрактно політизованою схемою, яка витікала з офіційної концепції “возз’єднання України з Росією”. Відомо, що у радянський час інше трактування цієї теми було закрите, як і праці М.Грушевського та інших істориків, яких оголосили “буржуазними націоналістами”.

Недивлячись на заборону цензури торкатися складних питань, які суперечили офіційній концепції історії України середини ХУП ст., історична наука все ж таки не стояла на місці. Почався новий етап публікації і вивчення джерел, великих успіхів було досягнуто у сфері соціально-економічних досліджень. Можна згадати праці М.Марченка і К.Стецюка [1]. Дослідники вивчали події часів гетьманства І.Виговського, І. Брюховецького та ін. Причинами повстань вони вважали посилення експлуатації селянства, опозиційність козацької старшини проти своїх же гетьманів і активне вмішування як з боку Москви, так і Варшави та Стамбула у внутрішні справи України.

Аналізуючи праці української національної історичної школи 90-х років нашого століття, необхідно зазначити, що історична наука заклала підвалини серйозного дослідження української державності, однак питання про Руїну все ще залишається відкритим. І лише у незалежній Українській державі стало можливим повернутися до її глибокого вивчення. Протягом останніх років вийшли змістовні праці Я.Дашкевича, В.Сергійчука, В.Смолія, Н.Яковенко, В.Степанкова, Ю.Мицика, В.Замлинського, О.Гуржія, Я.Федорука, Т.Яковлевої та інших, в яких велика увага приділялася аналізу української державності середини XVII ст. [12]. Так, наприклад, монографія Т.Яковлевої присвячена складному періоду розвитку Гетьманщини після Переяславської ради 1654 р., останнім рокам гетьманства Б.Хмельницького і гетьманства І.Виговського. У праці використано широке коло джерел, проведено аналіз внутрішніх і зовнішніх причин початку Руїни, водночас заперечуються деякі традиційні концепції і схеми.

Значним внеском у розробку соціально-економічних проблем цього періоду стала праця В.Степанкова про аграрну політику Б.Хмельницького [13]. Він зазначає, що в Україні відбулися значні зміни: ліквідація великої феодальної власності (за винятком монастирської), панщинно-фільваркової системи господарств і кріпосницьких відносин, відбулося перетворення козаків у дрібних власників, а основна маса селян стала вільною. В цілому, на думку автора, політика Б.Хмельницького мала на меті зміцнення державно-феодальної й козацької власності на землю. Досить важливим став висновок про те, що гетьман так і не наважився закінчити поділ селян і козаків.

Цілий ряд праць з даної проблеми написав В.А.Смолій. Аналізуючи національно-визвольну війну, зробив висновок, що після війни до 60 % населення проголосило себе козаками, а серед них були представники різних категорій населення: бояри, шляхта, міщанство, селяни. Але з 1654 р. козацтво, на думку автора, поступово втрачає свій соціально-політичний потенціал. Звертаючи увагу на період гетьманування І.Виговського,

В.Смолій наголошує на те, що починалася боротьба за гетьманську булаву, і підкреслює, що Виговський наважився відновити союз з Польщею лише після битви під Полтавою.

Значний інтерес становлять також дослідження Ф.Шевченка, Г.Швидько, М.Крикуна, В.Борисенка [14]. Цінним дослідженням є видання, підготовлене авторським колективом Інституту історії НАН України за редакцією В.Смолія, О.Гуржія та ін., під назвою “Руїна” [1], до якої увійшли прозові твори, історичні дослідження, документальні матеріали. Ця праця яскраво характеризує найтрагічнішу сторінку історії нашої держави.

Слід відзначити, що емігрантська україністика завжди приділяла вивченню Руїни особливу увагу. Дослідники з української діаспори захищали і розвивали концепцію українського національного будівництва, сформульовану їхніми попередниками у 20–40-х роках ХХ ст. Особливо велика роль у цьому належить історикам та правознавцям Українського вільного університету в Мюнхені, зокрема професорам О.Оглоблину, Н.Полонській-Василенко, Л.Окиншевичу, Б.Крупницькому С.Наріжному, П.Феденку та ін. [16].

Ще в 1949 р., характеризуючи гетьманську державу, Л.Окиншевич обґрунтовано доводив, що оскільки повстання козацького війська, очолюваного Гетьманом Б.Хмельницьким, принесло перемогу і козацька влада з тих часів зосередила у своїх руках усі функції управління українською придніпрянською територією, то слід говорити про народження, вірніше, відновлення України.

Відомий історик С.Зеркаль, який цікавився сюжетами раніших часів, написав монографію про роль селянства, шляхти у війнах періоду Руїни [17]. Не дивлячись на негативну оцінку монографії окремих дослідників (зокрема Т.Яковлевої, яка вважає дане дослідження за приклад дилетанського підходу до історії), слід зауважити, що автор намагався дати тлумачення Руїні як політичному явищу, а також показати причини опозиційності в українському суспільстві.

Серед пражських українських істориків найбільшу увагу причинам Руїни приділяли С.Наріжний та П.Феденко. Перший вважав, що на Лівобережній Україні відчувався великий вплив демократичного Запоріжжя, а на Правобережній – аристократичної Польщі. Виговський, на думку Наріжного, був не гетьманом, а регентом, тому московський цар не поновив угоди з ним.

П.Феденко наводить цікаві дані про діяльність Д.Грека, дипломатичного агента Б.Хмельницького та І.Виговського зі Швецією, а також – про плани Я.Коменського щодо створення шведсько-трансильвансько-української коаліції проти Польщі. Цю думку розвивають О.Оглоблін у працях, присвячених Хмельниччині; український дослідник Р.Млиновецький та канадський історик О.Субтельний [18].

У російській та білоруській історіографії Хмельниччині періоду Руїни приділено певну увагу. У першу чергу варто згадати працю С.М.Соловйова “История России” – розділи, які стосуються України і Білорусії [19]. Джерельна база в даних випадках була вузькою, проте в розробці російських документів він перевершив Бантиш-Каменського й цим доповнив прогалини, які залишилися у Костомарова. Викладаючи перший етап війни за Україну і Білорусію приблизно до літа 1657 р., Соловйов основну увагу звертав на військові дії тільки московських військ в Білорусії, не згадуючи про участь козацьких полків. Погляди Соловйова були традиційними для російської школи – зображення чорними фарбами Виговського і обілювання Пушкаря.

Інший вчений – М.Павлищев – набагато реалістичніше змальовував постать І.Виговського, звертаючи особливу увагу на його честолобство. Однак Павлищев заплутався у

складних перипетіях українських і білоруських подій, некритично підходив до джерел, сприймаючи на віру такі артефакти, як “Заславські статті”, “Лист запорозького отамана Гомона” і т.ін. [20].

Д.Гловайський у V томі “Истории России” подає тільки окремі військові дії. Як і його попередники, він у своїй праці майже не звертає уваги на внутрішню політику московського уряду в Україні та Білорусії, та досить позитивним, на наш погляд, є те, що автор показує міжнародне становище Польщі і поєднує події війни між Росією і Польщею, з одного боку, та Польщею і Швецією – з іншого.

Слід відзначити, що в радянській історіографії появилось кілька праць, у яких розглядається проблема війни за Україну і Білорусію. Так, в праці І.Лочмеля є розділ, де розглядаються питання військових дій за Білорусію в 1654–1667 рр. [21]. Автор майже не зупиняється на історії самої війни, а якщо і говорить про неї, то робить помилку (наприклад, про взяття московськими військами Білостоку і Бресту) [22]. Цінним є намагання автора зробити узагальнюючі висновки, але, на жаль, дані висновки не підтверджуються фактичним матеріалом.

Цікава, але суперечлива проблема поставлена в статті М.Рубінштейна [23]. Автор писав, що “українська старшина мала давні плани на приєднання Білорусії і пдносила питання про наступ на Білорусію ще на переговорах з Москвою в 1651 р. Приєднання Білорусії повинно було зміцнити її політичне становище і надати їй значні економічні вигоди, цим самим відкриваючи самостійний шлях на Захід. Але Москва тут же встановила свій контроль на завойованих білоруських землях і, усунувши українські військові загони, ввела в містах свої гарнізони” [24]. З таким твердженням важко погодитися, оскільки українська старшина була переконана, що московський уряд у випадку своєї перемоги ніколи б не віддав Білорусію під її владу. Крім того, не можна взагалі твердити, що українська старшина претендувала на всю Білорусію. Мова могла йти тільки про південно-західні регіони, які межували з Україною.

Робота О.Савича є певним зрушенням у вивченні даної проблеми [25]. Автору вдалося відносно точно показати хід військових дій в Білорусії в 1654–1667 рр. Однак і тут деякі суттєві моменти пропущено. Наприклад, нічого не говориться про операції московських військ у Ліфлянському воєводстві, про облогу Мстиславля, Рославля, Шклова і т.д.

Цю проблему порушували такі історики, як М.Смирнов, О.Вайнштейн, Л.Абецедарський, О.Новосельський, О.Мальцев, Л. Заборовський, І. Галактіонов, Г.Санін та ін. [26]. Однак у публікаціях цих авторів прослідковуються дві протилежні оцінки московсько-турецьких стосунків. Так, на думку М.Смирнова, ці стосунки були постійно ворожими і їхня кінцева мета зводилася не тільки до боротьби за Азов, але й до протистояння турецько-татарським нападам на південних кордонах Московської держави і України. З іншою точкою зору на дану проблему виступили дослідники О.Новосельський і О.Вайнштейн, які вважали, що основним суперечливим конфліктом був не Азов, а питання про об’єднання московських, українських і білоруських земель. Звідси і характер московсько-турецьких стосунків змінювався залежно від характеру боротьби проти Речі Посполитої за ці землі.

Суть взаємин Кримського ханства із сусідами, на їх думку, зводилася до постійних набігів, інтенсивність і напрями яких змінювалися: то проти Польщі, то проти Москви. Якщо співставити це з періодами мирного розвитку взаємин Москви і Туреччини, то побачимо, що часто “пік” татарських набігів на південні землі припадає саме на такі мирні

періоди московсько-турецьких стосунків. Відповідно виникає питання про ступінь самостійності ханів у зовнішній політиці.

Слід звернути увагу і на працю О.Мальцева, де на досить солідній джерельній базі автор дає характеристику політиці московського уряду та його ставлення до різних прошарків населення України, Білорусії і Литви [27].

Висвітлення М.Смирновим московсько-турецьких і московсько-кримських взаємин другої половини ХУІ ст. викликає низку заперечень. Так, штучно поставивши як основне другорядне питання боротьби за Азов, автор неправильно визначає періоди стосунків Москви з Туреччиною, об'єднуючи події з 1637 по 1677 рр. (тобто від взяття Азова донськими козаками до початку Чигиринських походів як час загострення московсько-турецьких взаємин). Між іншим, стосунки з Кримом стали загострюватися особливо після Березневих статей 1654 р., а взаємовідносини з Туреччиною поступово загострюються тільки після Андрусівського миру 1667 р., яке не враховувало претензій султана щодо України [28].

У праці М.Смирнова залишилися не дослідженими воєнні дії, зустрічаються неточності і фактичні помилки, які стосуються, як правило, подій в Україні.

Цінним дослідженням московсько-турецьких стосунків другої половини ХУІ ст. є праця О.Новосельського, яка хоч і висвітлює події першої половини століття, але її висновки і спостереження дають водночас напрямок і програму досліджень наступного періоду [29].

Так, висновки О.Новосельського про те, що причини постійної агресивності татар криються передусім у феодальній соціально-економічній структурі політичного ладу Криму, в екстенсивному характері скотарського господарства та принизливому ставленні до продуктивності землероба, не є повною мірою обґрунтованими.

Підкреслюючи важливе значення грабіжницьких походів у зовнішній політиці Кримського ханства, О.Новосельський також відзначав, що було б помилкою зводити зовнішню політику ханів тільки до того, від кого більше отримати “поминок” (данини). Хижацьке ставлення кримської знаті до сусідів визначалося, на наш погляд, глибшими причинами. Зокрема, одним із важливих мотивів зовнішньої політики було намагання ханів трактувати себе як наступників Золотої Орди.

Цікавими є дослідження Л.Заборовського про розвиток московсько-кримських стосунків 40-х – середини 50-х рр. [30], в яких автор вступає у дискусію з іншими дослідниками з проблеми загострення московсько-кримських взаємин після Переяславської ради 1654 р., стверджуючи, що з боку Москви були зроблені спроби не тільки нейтралізувати ханство, як писали його опоненти, але і заключити з ханом антипольський союз. Ці ідеї підтримали І.Галактіонов, Є.Чистякова, Г.Санін та ін. [31], які розглядають спробу Москви і Варшави підписати антитурецький союз як спільний опір проти Туреччини. Не розходячись в основному, дослідники тим не менше висувують різні ідеї з окремих аспектів. Так, Г.Санін відзначає багатогранність політики Москви і Варшави, спроби цих країн після Андрусівського договору вирішити конфлікти з Туреччиною передусім мирним шляхом, і тільки як другий варіант вирішення—воєнний антитурецький союз [32].

Отже, проблема Руїни вимагає об'єктивного всебічного вивчення, можливе лише шляхом залучення широкої і різнопланової джерельної бази.

Сучасні польські науковці повністю не відмовилися від традиційного для класиків польської історіографії погляду на повстання середини ХVІІ ст. як війну громадянську

(домову в Польщі, козацьку війну) [33]. Автори праць, написаних за період існування ПНР, широко користувалися поняттями “визвольна війна українського народу”. У працях другої половини 70-х – початку 80-х років цей термін майже не вживається, а події української історії XVII ст. розглядають Є.Топольський, В.Серчик та ін. в категоріях суто козацьких повстань, бунтів підданих Речі Посполитої. Х.Самсонович, розкриваючи діалектику переростання повстання у визвольну війну проти гноблення шляхти, зазначає, що це була також війна українців проти поляків, які відрізнялися вірою, звичаями і мовою [34].

Аналізуючи характер і військові дії, автори цих досліджень звертають увагу насамперед на феномен інтернаціоналізації конфлікту, його наслідки для Польщі й України. Кроками на шляху інтернаціоналізації української проблеми, вважає Зб.Вуйцік, були союз Б.Хмельницького з кримським ханом, переговори представників Речі Посполитої з українськими гетьманами, які з самого початку набули міжнародного характеру [35].

Польські історики багато уваги приділяють аналізу Гадяцької угоди 1658 р. в контексті проблематики української козацької державності. Вони вважають, що Гадяцька угода являє собою цікаву політичну модель розв’язання української проблеми (утворення польсько-литовсько-руської федерації). Відомо, що в політичній практиці другої половини XVII ст. з боку Польщі не було жодної спроби повернутися до цієї ідеї, щоб здійснити її в тій чи іншій формі на Правобережній Україні, яка, згідно з Андрусівським перемир’ям, залишилася в складі Речі Посполитої.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що праці з проблематики українського козацтва сучасних польських авторів становлять вагомий внесок у дослідження цього оригінального феномену нашої вітчизняної історії. Запропоновані в них концептуальні підходи до вузлових питань історії України, своєрідне бачення найважливіших сторінок цієї історії, багатство залучених джерел становлять безперечний науковий інтерес для спеціалістів й усіх, хто цікавиться минулим нашого краю.

1. Грушевський М. *Історія України-Руси*. – К., 1995. – Т.7; Т.8. – Ч.1. – Нью-Йорк, 1957. – Т.9. – Кн.2; *Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в.* – К., 1912; Грушевський М. *Очерк истории украинского народа*. – К., 1911. 2. Крип’якевич І. *Богдан Хмельницький*. – Львів, 1990. – С.115. 3. Копиленко О. *Повернення М.С.Грушевського*. – К., 1991. – С.27–28. 4. Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.9. – Ч.2. – С.502. 5. Грушевський М. *Ілюстрована історія України*. – Київ-Відень, 1921. – С.302. 6. Томашівський М. *Народні рухи на Галицькій Русі // Записки НТШ*. – Т.23–24; Томашівський М. *Перший похід Хмельницького в Галичину*. – Львів, 1914; Томашівський М. *До історії перелому Хмельниччини*. – К., 1927; Крип’якевич І. *Богдан Хмельницький*. Львів, 1990; Крип’якевич І. *Могила І.Виговського // Стара Україна*. – Львів, 1924; Крип’якевич І. *Бібліографія. Нові праці з історії Гетьманщини XVII ст. // Записки НТШ*. Т. 144–145; Крип’якевич І. *Богдан Хмельницький і Москва // Український історик*. – 1969. – № 1–3; Барвінський О. *Змагання України до державної самостійності після Переяславського договору // Календар т-ва Просвіта*. 1920. – Львів, 1919; Барвінський О. *Крестьяне на Левобережной Украине в XVII–XVIII в.* X, 1909; Терлецький О. *Як будував і як руйнував український народ*. – Львів, 1921. – Ч.1; Терлецький О. *Історія України. Козацька доба*. – Львів, 1936; Терлецький О. *Гетьманська Україна і Запорозька Січ*. – Львів, 1935. 7. Липинський В. *Україна на переломі*. – Відень, 1920; Василенко Н.П. *Очерки по истории Западной Руси и Украины*. – К., 1916; Василенко Н.П. *Територія України XVII віку // Ювіл. зб. на пошану акад. Д.І.Багалія*. – К., 1927. – Ч.1; Модза-

левський В. Перший військовий підскарбій (1663–1669. Роман Ракушка-Романовський // *Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук.* – К., 1919. – Кн.1.

8. Покровский М.П. *Русская история с древнейших времен.* – Т.2; Яворський М. *Історія України в стислому нарисі.* – Харків, 1928; Божко С. *Гетьманщина.* – Полтава, 1923.

9. Петровський М. *Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.* – Харків, 1930; Петровський М. *До історії Руїни; Петровський М. До історії державного устрою України XVII віку. Там само.* – 1931. Кн. XI; Переявлавський О. *До історії війн Руїни* // ЦДІА України у м. Львові, ф.309, од. зб. 1, спр. 1740.

10. Крип'якевич І. *Історія Української держави XVII–XVIII ст.* (літографовані лекції, читані у Львівському університеті. – Львів, 1922. – С.41.

11. Марченко М. *Боротьба Росії і Польщі за Україну.* – К., 1941; Стецюк К.І. *Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках ХУІІ ст.* – К., 1960.

12. Дашкевич Я. *Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?* // *Україна в минулому.* – Київ-Львів, 1992. – Вип.2; Дашкевич Я. *Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662–1665* // *Неопалима Купина.* – 1995. – № 1–2; Сергійчук В.І. *Морські походи запорожців.* – К., 1992; Сергійчук В.І. *Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI– середина XVII ст.* – К., 1991; Смолій В. *Українська козацька держава* // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 4; Яковенко Н. *Українська шляхта.* – К., 1993; Степанков В.С. *Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави.* – Львів, 1994; Степанков В.С. *Ідея української ідеї і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648–1660 рр.* // *Польща – Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість.* – К., 1992; Степанков В.С. *Гетьманство І. Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва* // *Середньовічна Україна.* – 1994. – Вип.1; Смолій В., Степанков В. *У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XII ст.* – К., 1992; Смолій В., Степанков В. *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.* – К., 1993; Мицик Ю. *Політичні концепції Богдана Хмельницького, деякі аспекти реалізації* // *Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць.* – К., 1995; Замлинський В. *Богдан Хмельницький.* – М., 1989; Гуржій О. *Українська держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право.* – К., 1996; Федорук Я. *Зовнішньополітична діяльність Б.Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.* – Львів, 1993; Федорук Я. *Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657.* – Львів, 1996. – Ч.1.

13. Степанков В. *Аграрна політика Богдана Хмельницького* // *Феодалізм на Україні.* – К., 1990. – С.52–65.

14. Шевченко Ф.П. *Про народ і класи на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр.* // *Середні віки на Україні.* – К., 1973; Швидько А.К. *Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской Рады.* – Днепропетровск, 1983; Швидько А.К. *К вопросу о городских селах Левобережной Украины.* – Днепропетровск, 1983; Крикун М.Г. *Адміністративно-територіальній устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводства у світлі джерел.* – К., 1993; Крикун М.Г. *Подільський козацький полк: періоди існування і полковники* // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* – Львів-Люблін, 1996; Крикун М.Г. *Згін населення Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України* // *Україна модерна.* – 1996. – № 1; Борисенко В.І. *Соціально-політичний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.* – К., 1986.

15. Руїна. *Історія України в прозорих творах та документах.* – К., 1996.

16. Оглоблин О. *Московська теорія III Риму в XVI–XVIII ст.* – Мюнхен, 1951; Оглоблин О. *Думки про Хмельниччину.* – Нью-Йорк, 1957; Оглоблин О. *До історії Руїни* // *Записки історично-філологічного відділу Укр. Академії наук.*

– К., 1928. – Кн. XVI; Окишкевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Пр. Комітету для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип.6; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен, 1976; Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. – Мюнхен, 1971; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. 17. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. — Нью-Йорк, 1968. 18. Млиновецький Р. Боротьба Росії і Польщі за Україну // Нариси політичної історії. – 1953; Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. 19. Соловьев С.М. Гетман Выговский // Отечественные записки. – 1859. Год 21. – Т.СХХУП. – № 11. – С.43–64; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн.У и УІ. – М., 1961. 20. Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. – С-Пб., 1887. – Т.1–5. 21. Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. – М., 1940. 22. Там само. – С.59. 23. Рубинштейн Н.Л. Классовая борьба на Украине в ХУП веке // Борьба классов. – 1936. – № 4. 24. Там само. – С.44. 25. Савич А.А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654–1667 гг. (из истории русско-польских отношений второй половины ХУП в.) // Ученые записки МГПИ им. В.П.Потемкина. Кафедра истории СССР. – 1947. – Т.П. – Вып.2. 26. Смирнов Н.А. Россия и Турция в ХУІ – ХУП вв. – М., 1946. – Т.1–2; Вайнштейн О.Л. Русско-шведская война 1655–1660 годов: Историографический обзор // Вопросы истории. – 1947. – № 3; Абецедарский Л.С. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией в середине ХУП века // Воссоединение Украины с Россией 1654 – 300 лет – 1954. – М., 1954; Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине ХУП в. – М.; Л., 1948; Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине ХУП века. – М., 1974; Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской Империи в 1653–1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. – М., 1978; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине ХУП в. – М., 1981; Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х годов ХУП века // Россия, Польша и Причерноморье в ХУ – ХУШ вв. – М., 1981; Галактионов И. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах ХУІІІ века (Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960; Савич А.А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654–1667 гг.: Из истории русско-польских отношений второй половины ХУП в. // Учен. зап. Моск. гор. пед. ин-та им. В.П.Потемкина. Каф. истории СССР. – 1947. – Т.11. – Вып.2; Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине ХУП века. – М., 1987; Санин Г.А. Украина и русско-османские отношения второй половины ХУП в. // Внешняя политика России. Историография. – М., 1988; Санин Г.А. Некоторые проблемы истории Крымского ханства в ХУП в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Т.3. 27. Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине ХУП века. – М., 1974. 28. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине ХУП века. – М., 1987. 29. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине ХУП в. – М.; Л., 1948. 30. Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской Империи в 1653–1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. – М., 1978; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине ХУП в. – М., 1981. – С.184; Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х годов ХУП века // Россия, Польша и Причерноморье в ХУ–ХУШ вв. – М., 1981. 31. Галактионов И. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах ХУІІІ века (Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960; Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине ХУП века. – М., 1987;

Санін Г.А. *Україна і русско-османські відносини другої половини ХУІІ в. // Зовнішня політика Росії. Історіографія.* – М., 1988; Санін Г.А. *Некоторые проблемы истории Крымского ханства в ХУІІ в. // Матеріали по археології, історії і етнографії Таврії.* – Сімферополь, 1993. – Т.3. 32. Санін Г.А. *Відносини Росії і України з Кримським ханством в середині ХУІІ століття.* – М., 1987. 33. Gierowski A. *Historia Polski. 1505–1764.* – Warszawa, 1957; Samsonowicz H. *Historia Ukrainy.* – Warszawa, 1973. 34. Wojcik Z. *Dyplomacja polska w wojen drugiej polowie XVII wieku (1648–1699 // Historia dyplomacji polskiej.* – Warszawa. – Т.ІІ; Wojcik Z. *Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza.* – Warszawa, 1959; Wojcik Z. *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w Dawnej Polsce.* – Warszawa, 1960. 35. Беляков Г.Ф., Белякова О.Г. *Польська література про українське козацтво // Укр. іст. журн.* – 1991. – № 5. – С.77.

О.О.Морушко

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

© Морушко О.О., 2000

Подано короткий виклад проблеми польського питання на початку Першої світової війни в контексті ідеологічного протистояння Австро-Угорщини та Німеччини, з однієї сторони, та царської Росії, з другої сторони.

This article contain the brief review of a of problem Polish question at the beginnig World war the First in a context of an ideological opposition of Austro - Hungary and Germany, on the one hand, and tsarist Russia, on the other hand.

Світова війна вперше за тривалий час розділила на два ворогуючі табори учасників поділів Польщі, які до того часу виступали в польському питанні більш чи менш узгоджено. Польські землі стали ареною військових дій між арміями Росії, Німеччини та Австро-Угорщини. Крім того, ці землі були близькими територіальними об'єктами загарбницьких планів обох військових блоків. Тому намагання залучити на свій бік якомога більше поляків, що становили безпосередні тили російської та австро-угорської армій, знову поставило польське питання на порядок денний, хоча жодна з трьох вказаних воюючих держав зовсім не була зацікавлена у відновленні польської держави та наданні польському народу незалежності. Це спонукало військово командування центральних держав і Росії у вузько військових цілях зробити заяву щодо польського питання.

Ініціатива в цьому питанні належала верховному командуванню армій центральних держав. 22 липня (4 серпня) німецька головна квартира командування арміями “Схід” видала гучну відозву до польського народу [1, s.75]. Вона розповсюджувалася серед населення Королівства Польського німецькими загарбниками. Ця відозва обіцяла полякам “свободу” і “незалежність” під скіпетром Німеччини і закликала їх до об'єднання з союзницькими військами з тим, щоби спільними зусиллями витіснити з меж Польщі російські війська. Автори відозви, не шкодуючи обіцянок, заявляли, що німецькі армії нібито несуть